

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР НАЦІОНАЛЬНО-
ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ, КРАЄЗНАВСТВА І ТУРИЗМУ
УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ**

**НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА
З ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОГО НАПРЯМУ**

«ЮНІ ТУРИСТИ - КРАЄЗНАВЦІ»

Початковий рівень

1 рік навчання

Київ – 2022 рік

*«Схвалено для використання в освітньому процесі»
Рішення експертної комісії з позашкільної освіти від 12.12.2022
(протокол № 3)*

*Зареєстровано у Каталозі надання грифів навчальній літературі та
навчальним програмам за № 8.0015-2022*

Автор програми:

Омельченко Дмитро Григорович - заступник директора Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Для юних туристів-краєзнавців навчання у гуртку – перша сходинка до пізнання рідного краю, реалізації інтересів у вивченні природного різноманіття та історії та культури українського народу, а для педагога – можливість формування туристсько-спортивних та краєзнавчих знань, умінь і навичок засобами позашкільної освіти.

Програма розрахована на роботу з вихованцями віком, як правило, від 9 до 12 років і передбачає навчання в групах початкового рівня протягом одного року навчання.

На опрацювання навчального матеріалу відводиться 216 годин на рік.

Метою програми є формування компетентностей особистості у процесі засвоєння базових знань з туризму і краєзнавства.

Основні завдання програми полягають у формуванні таких компетентностей:

1. *Пізнавальна компетентність*: уміння спостерігати за навколишнім середовищем, знайомитися з пам'ятками історії і культури, формувати особистісне сприйняття досліджуваного матеріалу.

2. *Практична компетентність*: уміння орієнтуватися на місцевості за допомогою карти та компасу, проходити маршрути за легендою, встановлювати намет, розпалювати вогнище в різних погодних умовах, готувати страви в похідних умовах на вогнищі, долати елементарні емітовані та природні перешкоди, дотримуватися основних норм безпеки життєдіяльності в туристських подорожах та під час змагань.

3. *Творча компетентність*: набуття досвіду по складанню опису маршруту 1-2-денного походу, участь в екскурсіях, експедиціях, акціях, пошуковій та дослідницькій роботі.

4. *Соціальна компетентність*: здатність до співробітництва, соціальна активність, культура спілкування, свідоме ставлення до власної безпеки та безпеки оточуючих, бережливого ставлення до об'єктів культури, традицій українського народу, повага до людей, формування позитивних якостей емоційно-вольової риси (самостійність, працелюбність, ініціативність, відповідальність та інше), доброзичливість, вміння працювати в колективі.

Програма гуртка спрямована на формування системного мислення про природні і суспільні явища, оволодіння необхідною термінологією, поглиблення знань, умінь і навичок з окремих навчальних дисциплін та туристсько-краєзнавчої роботи.

В основу програми «Юні туристи-краєзнавці» покладено базові блоки: спортивно-туристська підготовка; краєзнавство; фізична культура та безпека життєдіяльності.

У змісті програми враховані вимоги чинних Державних освітніх стандартів повної загальної середньої освіти в галузях «Суспільствознавство», «Здоров'я і фізична культура», «Природознавство». Програма містить відомості, що поглиблюють і доповнюють зміст навчальних дисциплін, що вивчаються в закладах загальної середньої освіти.

Важлива роль відводиться формуванню у гуртківців мовної культури, засвоєнню туристичної та краєзнавчої термінології, практичних навичок роботи з компасом, картографічними матеріалами, користування туристським спорядженням та краєзнавчим обладнанням, виконання топографічних робіт, свідомого ставлення до власного здоров'я .

Заняття гуртка організуються як теоретичні, так і практичні. Тривалість занять обчислюється в академічних годинах (45 хвилин – 1 академічна година) і визначається з урахуванням психофізіологічного розвитку вихованців та допустимого навантаження. Орієнтовне співвідношення теоретичних і практичних годин 1:4. Екскурсії та практичні заняття є необхідними складовими освітнього процесу. Вони передбачають створення умов для наближення змісту тем до реального життя. Періодичність екскурсій і практичних занять на місцевості – один раз на місяць. Необхідною умовою організації екскурсій і практичних занять на місцевості є дотримання санітарно-гігієнічних вимог та безпеки життєдіяльності. При плануванні теоретичних та практичних занять, екскурсій, подорожей та змагань враховуються сезонні зміни погоди. Під час канікул плануються масові заходи: екскурсії, походи, змагання тощо.

Для закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у кінці навчального року проводиться літня туристсько-краєзнавча подорож (поза сіткою навчальних годин).

Програма передбачає варіативність як дидактичних принципів, так і елементів інноваційних методів навчання, спрямованих на формування творчої особистості. На заняттях гуртка застосовуються різноманітні методи навчання в залежності від віку гуртківців. Серед них: пояснювально-ілюстративні (розповідь, пояснення, бесіда, ілюстрація, дискусія та ін.), репродуктивні (відтворювальні), тренінгові (розвиток знань, набуття вмінь та навичок), дискусійні, проблемно-пошукові (дослідницькі, пошукові) методи навчання. При проведенні практичних занять перевага надається спортивним та рухливим іграм з елементами туризму, краєзнавчим дослідженням природи, історико-культурних об'єктів тощо. Застосовуються різноманітні засоби навчання: наочні посібники, картографічний та роздатковий матеріали, електронні засоби навчання.

Поряд з груповими, колективними формами роботи проводяться індивідуальні заняття з гуртківцями відповідно до чинного Положення про порядок організації індивідуальної та групової роботи в позашкільних навчальних закладах. Така форма роботи доцільна при підготовці змагань, конкурсів, виставок та інших масових заходів. Педагогу необхідно створювати умови для диференціації та індивідуалізації навчання відповідно до творчих здібностей, обдарованості, віку та психофізичних особливостей стану здоров'я дітей.

Середня наповнюваність груп встановлюється відповідно до чинного Положення про позашкільний навчальний заклад.

Перевірка компетентностей вихованців здійснюється під час проведення практичних занять у формі тестів, змагань, вікторин, конкурсів, під час відвідування екскурсійних об'єктів тощо.

Керівник гуртка, враховуючи рівень підготовки, вік, інтереси учнів (вихованців, слухачів), стан матеріально-технічної бази закладу освіти, в якому працюють гуртки, в установленому порядку може вносити зміни до розподілу навчального часу на вивчення окремих тем програми. Розподіл годин за розділами – орієнтовний.

У перший тиждень занять необхідно провести батьківські збори за темами плану роботи гуртка, розкладу занять, особисте спорядження та зручний одяг юного туриста-краєзнавця для практичних занять та подорожей.

Особливу увагу вихованців та їхніх батьків необхідно звернути на вивчення та дотримання безпечних умов занять у гуртку, перебування в громадських місцях, у транспорті тощо, пов'язаних з подіями воєнного стану

У процесі роботи гуртка, з метою ефективного засвоєння знань, формування умінь та навичок використовуються засоби навчання відповідно до чинного Типового переліку навчально-наочних посібників і технічних засобів навчання для художньо-естетичних, еколого-натуралістичних, туристсько-краєзнавчих і науково-технічних позашкільних навчальних закладів системи Міністерства освіти і науки України.

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва розділу, теми	Кількість годин		
		Усього	У тому числі	
			Теоретичних	Практичних
1	2	3	4	5
1	Розділ І. Вступна частина	8	8	
1.1	Вступне заняття	2	2	-
1.2	Поняття про туризм і краєзнавство	2	2	-
1.3	Безпека життєдіяльності при організації освітнього процесу, туристсько-краєзнавчих подорожей	2	2	-
1.4	Організація туристських подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю	2	2	

	Розділ II. Туристсько-спортивна підготовка	56	16	40
2.1	Особливості видів спортивного туризму	10	4	6
2.2	Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка	20	6	14
2.3	Туристське спорядження	10	2	8
2.4	Туристський побут. Організація харчування в туристській подорожі	14	2	12
2.5	Правила проведення змагань з видів спортивного туризму	2	2	
3	Розділ III. Краєзнавство	94	24	70
3.1	Мій край	16	4	12
3.2	Краєзнавчі дослідження. Обладнання для краєзнавчих досліджень	20	6	14
3.3	Організація та проведення туристських подорожей	38	10	28
3.4	Пам'ятки історії та культури. Вивчення та охорона пам'яток	12	2	10
3.5	Природоохоронна діяльність	8	2	6
4	Розділ IV. Фізична культура та безпека життєдіяльності	56	4	52
4.1	Фізична підготовка. Спортивні ігри	24	2	22
4.2	Основи санітарії та гігієни. Домедична допомога	6	2	4
4.3	Масові заходи	26	-	26
	Розділ V. Підсумкове заняття	2	-	2
4	Багатоденна туристсько-краєзнавча подорож	Поза сіткою годин		
с	РАЗОМ:	216	52	164

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Розділ I. Вступна частина.

1.1. Вступне заняття (2 год.)

Державні символи України. Місце і роль дитячо-юнацького туризму і краєзнавства в системі позашкільної освіти. Обговорення плану роботи гуртка на рік.

1.2. Поняття про туризм і краєзнавство (2 год.)

Україна – центр Європи, вигідність її географічного розташування. Різноманітність і багатство природи. Історико-культурна спадщина, обряди і традиції українців. Привабливість нашої країни для туристів, всіх, хто бажає вивчати та пізнати цікаву історію та різноманітну природу України.

Туристсько-краєзнавчі подорожі, їх освітнє та пізнавальне значення, сприяння фізичному розвитку дітей та підлітків, формування їх здоров'я.

1.3. Безпека життєдіяльності при організації освітнього процесу (2 год.)

Безпека життєдіяльності під час занять у приміщеннях, спортивних залах, на спортивних майданчиках, на місцевості. Безпечні умови організації екскурсій. Правила дорожнього руху. Норми поведінки у міському та міжміському транспорті. Безпека життєдіяльності у контексті різних зовнішніх загроз.

Протипожежна безпека в місцях проведення туристсько-краєзнавчих заходів.

1.4. Організація туристських подорожей та екскурсій з учнівською та студентською молоддю (2 год.)

Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих подорожей. Основні напрями робіт з підготовки подорожі. Забезпечення безпечних умов проведення подорожей. Ознайомлення з Інструкцією щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю та з Інструкцією щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю.

Розділ II. Туристсько-спортивна підготовка (56 год.)

2.1. Особливості видів спортивного туризму (10 год.)

Чим цікавий і корисний спортивний туризм. Види спортивного туризму: пішохідний, гірський, водний, лижний, велосипедний та інші.

Особливості видів спортивного туризму. Традиції українського туризму.

Практичні заняття. Відвідування змагань із спортивного туризму. Зустрічі з видатними туристами України, майстрами спорту зі спортивного туризму.

2.2. Спортивне орієнтування. Топографічна підготовка (20 год.)

Поняття про геодезію та картографію. Умовні топографічні знаки. Зображення горизонталей та рельєфу на картах. Вимірювання відстаней на карті та на місцевості. Загальні відомості про орієнтування на місцевості. Компас і його будова. Поняття про азимут. Спортивне орієнтування як вид спорту. Масштаб карт. Вправи з читання карт спортивного орієнтування.

Орієнтування за допомогою компасу, карти, за місцевими предметами та ознаками природи. Визначення на карті точки свого місцезнаходження.

Практичні заняття. Виготовлення карток топографічних знаків. Топографічні завдання, ігри, диктанти. Розробка схеми маршруту. Робота з компасом, курвіметром, транспортиром, візирною лінійкою.

Перевірка компасу, визначення азимутів на місцевості. Рух за вказаним азимутом. Визначення сторін горизонту за місцевими предметами.

Користування картами та схемами на місцевості. Змагання з орієнтування.

2.3. Туристське спорядження (10 год.)

Групове та особисте спорядження для туристської подорожі в залежності від району подорожі, способу пересування, пори року та погоди.

Види рюкзаків, наметів, спальних мішків та ін. Основні вимоги до спорядження. Догляд за спорядженням та його ремонт. Комплектація ремонтного набору.

Практичні заняття. Складання списків групового та індивідуального спорядження. Ознайомлення з наявним спорядженням. Встановлення наметів, використання обладнання для приготування їжі. Підготовка та ремонт наявного спорядження. Виготовлення приладдя з підручних матеріалів для сушіння одягу та взуття. Пакування спорядження та укладка рюкзака.

2.4. Туристський побут. Організація харчування в туристській подорожі (14 год.)

Загальні вимоги до місць привалів та ночівель. Вибір місця для бівуаку (з урахуванням правил охорони природи). Зняття бівуаку. Прибирання місця привалу. Протипожежні заходи. Різні типи багаття та їх призначення. Облаштування місця для багаття. Розпалювання багаття. Сушіння та ремонт одягу, взуття. Протипожежна безпека. Режим дня в подорожі. Дозвілля в подорожі.

Набір продуктів. Режим харчування та калорійність їжі в подорожі. Меню, зберігання продуктів. Санітарні вимоги. Поповнення харчових запасів ловлею риби, збиранням грибів та ягід. Приготування їжі в різних погодних умовах.

Практичні заняття. Складання списку необхідних продуктів та меню для одно-, дводенної та багатоденної подорожей. Одноденний туристський похід. Практичні навички користування сокирою, пилкою, лопатою, ремонтним

набором, встановлення та зняття наметів, розпалювання багаття, приготування їжі. Ігри та розваги в подорожі.

2.5. Правила проведення змагань з видів спортивного туризму (2 год.)

Загальні поняття про Правила туристських змагань. Положення та умови проведення змагань як основні документи про змагання. Суддівство змагань. Таблиця штрафів. Командна картка.

Розділ III. Краєзнавство (94 год.)

3.1. Мій край (16 год.)

Географічне положення, територія, населення, природні особливості (грунти, рослинний та тваринний світ, корисні копалини) рідного краю. Рельєф. Клімат. Водойми. Поняття про адміністративний поділ. Транспортні магістралі.

Свідчення про минуле краю, історичні події. Найбільш цікаві місця для проведення подорожей та екскурсій. Заказники та заповідники. Маршрути подорожей.

Основні галузі промисловості та сільського господарства.

Практичні заняття. Прогулянки найближчими околицями свого населеного пункту. Екскурсії до краєзнавчих, меморіальних, народних музеїв та музеїв навчальних закладів. Екскурсії до історичних пам'яток та цікавих природних об'єктів. Екскурсії на підприємства.

Одноденні подорожі.

3.2. Краєзнавчі дослідження. Обладнання для краєзнавчих досліджень (20 год.)

Зміст та напрями краєзнавчих досліджень. Види архівних та музейних матеріалів з історії та культури рідного краю. Поняття про методики збирання та обробки матеріалів. Спостереження та дослідження на місцевості. Спостереження за сезонними явищами в природі. План екскурсії. Спостереження та записи під час екскурсій. Записи спогадів очевидців подій. Анкети, опитувальники.

Правила збереження та використання історичних документів. Збір краєзнавчих матеріалів.

Особистий та груповий щоденник, фотографування та замальовки в подорожах.

Прилади та обладнання, необхідні для краєзнавчої та дослідницької роботи.

Практичні заняття. Вивчення приладів та обладнання для дослідницької роботи. Виконання завдань закладів загальної середньої та позашкільної освіти, громадських та наукових організацій. Самостійне ведення краєзнавчих

спостережень. Ведення щоденників, запис спогадів. Підготовка доповідей на основі літературних джерел та власних спостережень.

Проведення екскурсій та подорожей. Участь у місцевих акціях, експедиціях, масових заходах.

3.3. Організація та проведення туристських подорожей (38 год.)

Визначення мети й завдання туристської подорожі. Поняття про план підготовки до подорожі та розподіл обов'язків у групі. Ознайомлення з районом подорожі. Краєзнавча література та картографічний матеріал району подорожі. Нормативи на значок «Юний турист України», юнацьких спортивних розрядів з туризму. Поняття про кошторис подорожі. Підготовка спорядження до подорожі. Топографічні матеріали. Вивчення Положень про змагання, зльоти та умов їх проведення. Комплектування складу групи. Вибір та розробка маршрутів одно-, дводенної та багатоденної подорожей. Радіальні маршрути. Запасні варіанти основного маршруту. Складання графіку руху з урахуванням фізичної підготовки учасників, стану доріг, рельєфу та погодних умов. Підготовка спорядження та продуктів харчування.

Обробка зібраних матеріалів. Фото- та відео матеріали. Поняття про звіт про туристську подорож. Творчі роботи учнів за матеріалами подорожі .

Практичні заняття. Розробка планів підготовки подорожі. Підготовка повідомлень про район подорожі, цікаві природні та історико-культурні об'єкти на маршруті. Розробка проекту маршруту. Складання варіантів кошторисів. Ознайомлення з документами для проведення подорожі. Складання примірних обов'язків туристів в одноденних подорожах. Складання схеми маршруту. Проведення одноденної туристської подорожі. Складання повного звіту з графіками, діаграмами, фотографіями для закладу освіти.

3.4. Пам'ятки історії та культури.

Вивчення та охорона пам'яток (12 год.)

Закон України «Про охорону пам'яток історії та культури». Державні та громадські організації України, що займаються охороною пам'яток історії та культури. Архітектурні, містобудівні та природні об'єкти рідного краю. Пам'ятники видатним людям.

Практичні заняття. Екскурсії до визначних місць, цікавих об'єктів та пам'ятників свого краю. Екскурсії до музеїв.

3.5. Природоохоронна діяльність (8 год.)

Основні напрями природоохоронної роботи. Закон України «Про охорону природи». Завдання заповідників, заказників, національних парків. Заповідники і заказники рідного краю. Лісництво краю. Садово-паркове мистецтво.

Спостереження за погодою в туристській подорожі. Поняття про клімат та його вплив на погодні умови. Види прогнозів погоди. Температура повітря.

Атмосферний тиск. Ознаки погоди за народними спостереженнями. Щоденник спостережень за погодою.

Практичні заняття. Навчальна екскурсія до заповідника, лісництва або ботанічного саду. Участь в місцевих природоохоронних заходах. Вимірювання температури повітря та атмосферного тиску. Ведення щоденника спостережень за погодою. Збирання народних прикмет змін у погоді.

Розділ IV. Фізична культура та безпека життєдіяльності (56 год.)

4.1. Фізична підготовка. Спортивні ігри (24 год.)

Гігієнічні вимоги до занять фізичними вправами. Особиста гігієна туриста. Основні елементи режиму дня. Ранкова гімнастика – важлива складова фізичної підготовки туриста. Водні процедури.

Загально розвиваючі вправи – основа занять фізичною культурою та спортом. Ходьба та біг. Види ходьби. Похідний крок. Стрій туристської групи. Вправи для м'язів рук та плечового поясу. Вправи для ніг, шиї, тулуба. Вправи з предметами.

Поняття «Витривалість організму». Заняття легкою атлетикою як засіб зміцнення організму людини. Стрибки. Вправи з метання.

Гімнастичні вправи з предметами і без предметів. Гімнастичні прилади. Міри безпеки при виконанні вправ на гімнастичних приладах.

Про забезпечення безпеки під час занять на воді. Загартування організму людини водою.

Спортивні ігри та естафети. Правила спортивних ігор та безпека їх проведення. Туристські та спортивні естафети.

Практичні заняття. Розучування окремих комплексів ранкової гімнастики: вправи підготовчої, основної та завершальної частин.

Розучування різних видів ходьби та бігу, координації рухів тіла при зміні швидкості та напрямку кроку і бігу. Розучування вправ для різних груп м'язів.

Біг на короткі та середні дистанції. Відпрацювання техніки подолання природних перешкод під час бігу пересіченою місцевістю. Стрибки у довжину з розбігу та з місця.

Відпрацювання гімнастичних рухів з предметами і без них. Відпрацювання страховки партнера.

4.2. Основи санітарії та гігієни.

Домедична допомога (6 год.)

Основи санітарії та гігієни: умивання, купання, загартування. Підтримання чистоти тіла. Заходи для попередження потертостей при ходьбі. Вимоги до одягу та взуття, особистого туристського спорядження. Профілактика захворювань та травмування в поході. Прийоми самоконтролю. Водно сольовий баланс організму людини. Питний режим. Знезараження води.

Допомога при тепловому ударі. Профілактика опіків шкіри. Допомога потерпілому на воді. Запобігання травматизму. Допомога при шлункових та простудних захворюваннях. Вимоги до складу похідної аптечки. Особливості домедичної допомоги в зимових подорожах.

Практичні заняття.

Відпрацювання прийомів самоконтролю фізичного стану. Надання домедичної допомоги і транспортування потерпілого. Виготовлення нош з підручних матеріалів. Комплектування похідної аптечки.

4.3. Масові заходи (26 год.)

Підготовка до масових заходів. Вивчення положень про змагання, зльоти, експедиції та умов їх проведення. Участь у масових заходах різних рівнів.

Розділ V. Підсумкове заняття (2 год.)

Підведення підсумків роботи гуртка за рік. Відзначення кращих вихованців гуртка за підсумками навчання. Завдання на літо.

Багатоденна туристсько-краєзнавча подорож

Підготовка та проведення туристсько-краєзнавчої подорожі (проводиться поза сіткою навчальних годин та, як правило, під час літніх канікул).

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Учні повинні знати:

- забезпечення безпеки життєдіяльності учасників туристсько-краєзнавчих подорожей та змагань;
- основи екологічної безпеки, збереження природи при проведенні туристських подорожей та змагань;
- види спортивного туризму та їх особливості;
- основні правила орієнтування на місцевості, порядок роботи з картою і компасом при орієнтуванні на місцевості;
- види вогнищ та їх призначення;
- туристське спорядження для подорожі по рідному краю;
- основні вимоги до гігієни туриста в подорожі;
- основні історичні та природні пам'ятки рідного краю.

Учні повинні вміти:

- орієнтуватися на місцевості за допомогою карти та компасу, проходити нескладні маршрути за легендою;
- рухатися по слабо пересіченій місцевості, долати трав'яні та піщані схили середньої крутизни (з самостраховкою альпенштоком та/або взаємодопомогою), заболочені ділянки по купинах чи жердинах, яри по колоді чи мотузці з

перилами;

- в'язати основні туристські вузли – прямий, академічний, вісімку, провідник, схоплюючий, удавку тощо;
- встановлювати намет, розпалювати вогнище в різних погодних умовах;
- готувати найпростіші страви в похідних умовах на вогнищі;
- дотримуватися правил санітарії, гігієни і норм безпеки життєдіяльності;
- бережливо ставитися до інструментів, обладнання та спорядження;
- оцінювати власні досягнення та досягнення інших гуртківців;
- співпрацювати та розподіляти обов'язки під час колективної роботи.

Учні повинні взяти участь у змаганнях із спортивного туризму на дистанціях 1 класу та/або туристсько-краєзнавчій подорожі 1 - 3 ступеню складності; виконати нормативи не нижче 3-го юнацького розряду зі спортивного туризму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпека життєдіяльності туристів, екскурсантів, відпочивальників та працівників туризму (аспекти). - Дніпропетровськ : Промінь, 2002.-115 с.
2. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреації та рекреаційної географії. — К: Палітра, 1998. - 130 с.
3. Ганопольський В.І. Уроки туризму .- К .: Шкільний світ.-2004.
4. Державний реєстр нерухомих пам'яток України національного значення. - К., 2001.
5. Чинний Закон України «Про позашкільну освіту».
6. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про туризм» від 29.11.2003 р. //www.rada. gov. ua.
7. Колотуха О.В. Дитячо-юнацький туризм в Україні. – Кіровоград, РВЦ Кіровоградського держ. пед. ун-ту, 2001. - 42 с.
8. Костриця М.Ю., Обозний В.В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота. - К: Вища школа, 1995. - 224 с.
9. Любіцева О.О. Географія туризму в Україні // Географія та основи економіки в школі. - 1997. - № 2. - С.3-6
10. Наровлянський О.Д., Наровлянська М.Д., Пустовойт В.О. Шкільний туризм . – К .: Шкільний світ - 2009. – 128 с.
11. Положення про туристські маршрутно-кваліфікаційні комісії навчальних закладів системи Міністерства освіти і науки України, затверджене наказом МОН України від 02.10.2014 р. № 1124, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2014 року за № 1341/261178.
12. Пустовойт В.О., Дехтяр В.Д. Організація та проведення навчально – туристської практики. Навчальний посібник . – К .: КУТЕП- 2008.
13. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. - Одеса: Астропринт, 2001. - 560 с.
14. Тронько П.Т. Краєзнавство та туризм: проблеми взаємодії та співробітництва // Туристично-краєзнавчі дослідження. - К.: «КМ-Трейдінг». - 1998. - Вип. 1. -с. 5-10.

15. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи» від 02.10.2014 р. № 1124, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2014 року за № 1341/261178.

16. Методичні рекомендації до навчальної програми з позашкільної освіти оздоровчого напрямку «Основи життєдіяльності в умовах бойових дій» лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України. Електронний ресурс:

<https://mon.gov.ua/ua/news/osnovi-bezpeki-zhittyediyalnosti-v-umovah-bojovih-dij-metodichni-rekomendaciyi-dlya-pozashkilliya>